

mü'l-büldân o dönemde coğrafya alanında insanlığın sahip olduğu bilgileri göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Müellif eserin telifinde İbn Havkal'in *Sûretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)*, Şerîf el-İdrîsî'nin *Nüzhetu'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk*, İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, İbn Saîd el-Mağribî'nin *Basû'l-arz fi't-tûl ve'l-arz (Coğrafyâ fi'l-ekâlimi's-seb'a)*, Batlamyus'un *Kitâbü'l-Coğrafyâ*, Bîrûnî'nin *el-Kânûnü'l-Mes'ûdî*, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *et-Tezki-re*, Hasan b. Ahmed (Muhammed) el-Mühel-lebî'nin günümüze ulaşmayan *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Kitâbü'l-Et'vâl)*, Sem'ânî'nin *el-Ensâb*, İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb*, Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân ve Kitâbü'l-Müşterik vaz'an ve'l-müfterik saq'an*, Ebü'l-Mecd İsmâil b. Hibetullah el-Mevsilî'nin *Kitâbü Müzili'l-irtiyâb 'an müştebihi'l-intisâb ve Kitâbü'l-Fayşal* gibi eserlerden faydalanmıştır. Ayrıca bazı seyyah ve tâcirlerin bilgilerine başvurmuş, bu arada kendi gözlemlerine yer vermiştir.

Takvîmü'l-büldân daha sonra gelen müelliflerin güvenle başvurduğu bir kaynak olmuştur. Ebü'l-Fidâ'nın çağdaşı Zehbî kitabı ihtisar edip ta'lik yazmış, bir asır sonra Kalkaşendî *Şubhu'l-a'sâ's*'ında eserden birçok alıntı yapmıştır. X. (XVI.) yüzyılın sonlarında Sipâhîzâde Mehmed *Takvîmü'l-büldân*'ı ve İbn Abdülhak el-Bağdâdî'nin *Merâşidü'l-ihtilâl*'ını alfabetik olarak düzenleyip *Evdahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* adlı eserini telif etmiş, ardından *Muhtaşaru Evdâhi'l-mesâlik*'i kaleme alıp Türkçe'ye çevirmiştir. X. (XVI.) yüzyıl Arap denizcisi İbn Mâcid elinde bulundurduğu *Takvîmü'l-büldân*'dan istifade etmiştir (Sayyid Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography*, s. 237). Ebü'l-Fidâ, adını Ebü Zeyd el-Belhî'den alan ve Mekke'yi merkez kabul ederek İslâm ülkelerine ağırlık veren Belh coğrafya okuluna mensuptur. Seyyid Makbul Ahmed kendisini Ortaçağ İslâm dünyasının son büyük coğrafyacısı diye kabul eder (a.g.e., s. 74, 186).

XVI. yüzyıldan itibaren *Takvîmü'l-büldân* Avrupa'da şarkiyatçıların ilgisini çekmiştir. Fransız şarkiyatçısı Guillaume (Wilhelm) Postel bu eserden bahsetmiş, Alman şarkiyatçısı Wilhelm Schickardt eser üzerinde bazı çalışmalar yapmış, İngiliz şarkiyatçısı John Greaves, Hârizm ve Mâverâ-ünnehir kısımlarını yayımlamıştır (London

1650). Johann Bernhard Koehler, Suriye kısmını neşre hazırlayıp Latince'ye tercüme etmiş, bu çalışma Johann Jacob Reiske'nin Ebü'l-Fidâ hakkındaki yazısıyla birlikte neşredilmiş (Leipzig 1766, 1786), Demetrios Alexandrides eserin Hârizm, Mâverâünnehir, Arap yarımadası, Mısır vb. kısımlarını Grekçe çevirisiyle birlikte yayımlamıştır (Vienna 1807). Eserin daha başka kısmı tercüme ve neşirleri de yapılmıştır (Brockelmann, *GAL*, II, 57; Sarton, III/1, s. 799; Krachkovsky, I, 394).

Takvîmü'l-büldân ilk defa tam olarak Joseph-Toussaint Reinaud ve W. Mac Guckin de Slane tarafından neşredilmiştir (Paris 1840), bu neşri Fuat Sezgin yeniden yayımlamıştır (Frankfurt 1992). Joseph-Toussaint Reinaud kitabın Suriye bölgesine kadar olan kısmını Fransızca'ya çevirmiş, iki cilt halinde bu yayının (*Géographie d'Aboulfeda*, Paris 1848) ilk cildini Ebü'l-Fidâ'nın hayatı, Ebü'l-Fidâ öncesi İslâm coğrafyacıları ve İslâm coğrafya ekollerine ilişkin çok değerli bir giriş oluşturmuştur. M. Stanislas Guyard, *Takvîmü'l-büldân*'ın Suriye bölgesinden itibaren sonuna kadar olan kısmını Fransızca'ya tercüme etmiş (Paris 1883), çevirinin sonuna J.-T. Reinaud tarafından yayımlanan kısmı da ihtiva edecek şekilde ayrıntılı bir indeks ilâve edilmiştir. Fuat Sezgin J.-T. Reinaud ve M. S. Guyard'ın adı geçen çalışmalarını bir araya getirerek iki cilt halinde yeniden yayımlamıştır (*Géographie d'Aboulfeda*, Frankfurt 1985). Eser Abdülmuhammed Âyetî tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir (Tahran 1349/1970).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (nşr. J.-T. Reinaud – M. G. de Slane), Paris 1840; *Keşfü'z-zunûn*, I, 468-469; M. Şemseddin [Günaltay], *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-42, s. 217-220; Brockelmann, *GAL*, II, 56-57; *Suppl.*, II, 44; a.mlf., "Ebü'lfidâ", *İA*, IV, 78; Sarton, *Introduction*, III/1, s. 794, 797, 799; I. Krachkovsky, *Târîhu'l-edebl'l-coğrafyâyi'l-Arabî* (trc. Selâhaddin Osman Hâşim), Kahire 1963, I, 230, 390, 392-395; Şâkir Mustafa, *et-Târîhu'l-Arabî ve'l-mü'errihün*, Beyrut 1993, IV, 41-42; Sayyid Maqbul Ahmad, *A History of Arab-Islamic Geography (9th-16th Century A. D.)*, Amman 1416/1995, s. 74, 110, 116, 140, 166, 186, 195-197, 233, 237, 276; a.mlf., "Coğrafya", *DİA*, VIII, 59; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 180; Fuâd Kindî, *Edebü'r-rihle fi't-türâşi'l-Arabî*, Kahire 1423/2002, s. 478-481; Ahmed Ramazan Ahmed, *er-Rihle ve'r-rahâletü'l-müslimün*, Cidde, ts. (Dârü'l-beyânî'l-Arabî), s. 199-200, 205-207; M. Kâmil Ayâd, "Ebü'l-Fidâ: el-Melikü'l-'al-lâme", *MMLADm.*, L (1975), s. 53-57; H. A. R. Gibb, "Abu'l-Fidâ", *EL*² (İng.), I, 119; Mahmut Kaya, "Sipâhîzâde Mehmed", a.e., XXXVII, 258-259.

TAKVİMÜ'İ-EDİLLE

(تقويم الأداة)

Ebü Zeyd ed-Debûsî'nin
(ö. 430/1039)

fıkıh usulüne dair eseri.

Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fuşûl fi'l-uşûl*'ünden (*Uşûlü'l-fıkh*) sonra Hanefî fıkıh usulünün günümüze ulaşan en eski eseridir. Kaynaklarda geçen Cessâs öncesine ait usul eserleri zamanımızda kadar gelmediği gibi bunlara yapılan atıfların sonraki Hanefî fıkıh usulüne katkısı sınırlı olmuştur. Meselâ İsâ b. Ebân'a (ö. 221/836) yapılan atıflar, fıkıh usulünün ikinci delili sayılan sünnet konusu dışında sistematik bir nitelik arz etmemekte, bu konu dışında bir başka eski müellife yapılan düzenli atıflara rastlanmamaktadır (Bedir, *Islamic Law and Society*, IX/3 [2002], s. 285-311). Dolayısıyla bu iki çalışmanın Hanefî fıkıh usulünün kurucu metinleri olduğu kabul edilebilir. Cessâs'ın özellikle itikadî anlayışı etrafında bazı kuşular bulunduğu, günümüze eksik ulaşan eserinin sistematik biçimde düzenlenmediği ve kelâmcı yöntemine daha yakın bulunduğu göz önüne alındığında onun bu konudaki katkısının dolaylı olduğunu ve Debûsî'nin klasik Hanefî usul teorisinin gerçek kurucusu sayılması gerektiğini söylemek mümkündür. Nitekim İbn Haldûn, Şâfî'den sonra fıkıh usulü ilmine Hanefî âlimlerinin büyük katkısından söz ederken Debûsî'nin kıyas teorisini geliştirerek fıkıh usulü ilminin olgunlaşmasını sağladığına dikkat çeker ve onun eserinin Hanefî (fukaha) yöntemine göre yazılmış usul kitaplarının en güzellerinden olduğunu söyler (*Muqaddime*, s. 576, 577). Debûsî'nin rolünün önemli bir göstergesi de Hanefî usul kitaplarının başında gelen Serahsî'nin *Uşûl*'ü ile Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşûl*'ünün Debûsî öncülüğünde gelişen Buhara Hanefî okuluna ait eserler olması ve bunların *Takvîmü'l-edille*'yi gerek şekil gerekse muhteva açısından takip etmesidir (Bedir, *Early Development*, özellikle I. Bölüm). Ancak özellikle usul sistematizmasının belirlenmesi açısından *Takvîmü'l-edille* öncü konumunda bulunmakla birlikte ikisi arasında yapılan karşılaştırmalı metin tahlili Debûsî'nin muhtemelen hocası Ebü Ca'fer el-Üsrüşenî aracılığıyla haberdar olduğu Cessâs'ın *el-Fuşûl fi'l-uşûl*'ünden etkilendiğini ve genel çerçevesi itibarıyla büyük ölçüde onu izlediğini göstermektedir.

Debûsî'nin uzun dönemde görülen esas etkisi, İbn Haldûn'un fukaha yöntemi adı-

Muhtasaru
Takvimi'l-
edille'nin
ilk ve son sayfaları
(Süleymaniye Ktp.,
Bağdatlı
Vehbi,
nr. 350)

ni verdiği usul teorisi yaklaşımını başlatmasındadır. Bu yönleme göre yazılan eserlerde konu başlıklarının ve başlıklar altına girecek meselelerin belirlenmesinde Debûsî'nin seçimleri belirleyici olmuştur. *Takvîmü'l-edille*'de fıkıh usulü ile fûrû-i fıkıh arasında sıkı bir irtibat kurulmaya çalışılırken kelâm tartışmaları olabildiğince fıkıh usulü kapsamı dışına çıkarılmış, ehliyet gibi konular ilk defa bu ilim kapsamında işlenmiştir. Debûsî eserini fıkıh usulünde delil olarak bilinen hüccet terimi etrafında düzenlemiştir. Hüccetlerin akfî ve şer'î olmak üzere ikiye ayrıldığını belirten müellif, fıkıh usulünün esasını teşkil eden şer'î hüccetleri bilgiyi zorunlu kılan kanıtlar ve bilgiyi mümkün kılan kanıtlar şeklinde iki gruba ayırır. Ardından kati deliller şeklinde adlandırılacak birinci grup delilleri muhkem âyet, mütevâtir sünnet ve icmâ; zannî deliller olarak şöhret bulacak ikinci grup delilleri müevvel âyet, haber-i vâhid ve kıyas diye sıralar. Debûsî, fıkıh usulünün temel konularını işlerken kelâm değerlendirmelerinden uzak dursa da bilgi ve kanıtların sınıflandırılmasında ve özellikle İslâmî hükümlerin dayanağı olan kesin-zorunlu bilgi yolları ile yoruma açık bilgi yollarının arasını ayırmada daha çok İslâm felsefesi ve kelâm ilimlerinde geçen vâcip ve mümkün kavramlarını kullanır. Muhtemelen Kur'an-ı Kerim'in zanna dayalı tavrı yer alan ifadeleri (meselâ bk. Yûnus 10/36) Debûsî'yi zannî bilgi yerine mümkün bilgi adlandırmasını tercihe sevk etmiştir. Daha sonra "akfî hüccetler" başlığı altında akfî önermelerin şeriatla ilişkisini tartışan Debûsî'nin bu açıdan fıkıh usulü tarihinde bir ilki gerçekleştirdiği söylenebilir. Özellikle

akıl-vahiy ilişkisine dair konuları ele aldığı bu bölümde diğer usulcülerin yapmadığı ölçüde İslâm hukuk felsefesinin en önemli sorunlarından birini ayrıntılı biçimde incelemiştir (Bedir, *IS*, XLIII/2 [2004], s. 227-245). Debûsî'nin ve özellikle *Takvîmü'l-edille*'nin başarısı, Hanefî iken Şâfiîliğe geçen Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin eski mezhebine yönelttiği eleştirilerde Debûsî'yi doğrudan hedef seçmesinden anlaşılabilir. Sem'ânî *el-İştîlâm ve Kavâtu'l-edille* adlı eserlerinin hemen her bölümünde *Takvîmü'l-edille*'den uzun iktibaslar yapar ve ardından kendi eleştirilerini sıralar. Gazzâlî de *el-Müstaşfâ*'da Debûsî'ye atıflarda bulunduğu gibi (I, 27-28) illet nazariyesine dair eserini (*Şifâ'ü'l-gâil*) önemli ölçüde onun *Takvîmü'l-edille*'deki görüşleriyle bağlantılı biçimde kaleme almıştır.

Kaynaklarda *Takvîmü'l-edille* üzerine biri şerh, diğeri ihtisar olmak üzere iki çalışmadan söz edilir. İlki Ebû'l-Usr el-Pezdevî'ye ait olup Kâtib Çelebi bunun âlimler arasında "şerh bi'l-kavî" türünden metber bir eser olarak bilindiğini belirtir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 467). İhtisar çalışması, Debûsî'nin öğrencisinin öğrencisi Ebû Bekir Fahreddin Muhammed b. Hüseyin el-Ersâbendî tarafından yapılmıştır (a.g.e., a.y.; Kureşî, III, 145-146, 148). Bu ihtisârın Süleymaniye (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 350) ve Çorum İl Halk (nr. 1068) kütüphanelerindeki nüshaları -baş ve sonları farklı olsa da- aslında aynı nüshadır. Bu farklılık, Çorum nüshasının mukaddimesiyle sonda yer alan akfî deliller bölümü eserin aslından aynen kopyalandığı için meydana gelmiştir ve muhtemelen bu kısım *el-Muhtasar*'ın aslına dahil değildir. Öte yandan Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü'l-edille*'yi ihtisar eden kişinin künyesini Ebû Ca'fer diye kaydetmesi Kureşî'nin *el-Cevâhir*'inden kaynaklanan bir yanlış olmalıdır; zira Kureşî'nin Ebû Ca'fer ve Ebû Bekir diye verdiği iki kişi aynı kişi olmalıdır. *Takvîmü'l-edille*'yi neşreden Abdülcelîl Atâ el-Bekrî, Ersâbendî'nin *el-Muhtasar*'ından yaptığı alıntıları dipnotlarda kaydetmiştir. Çok sayıda yazması günümüze ulaşan *Takvîmü'l-edille*'nin bilinen en eski nüshası 472 (1079) yılında istinsah edilmiş olup Konya Yûsuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 6799). Eserin muhtelif baskıları (bk. bibl.) bu nüshaya başvurulmadan hazırlanmıştır. *Takvîmü'l-edille* üzerine çoğu eserin tamamının veya bir bölümünün tahkikine yönelik birçok yüksek lisans ve doktora çalışması yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, Yûsuf Ağa Ktp., nr. 6799; a.e. (nşr. Halil Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1412/2001; a.e. (nşr. Adnân el-Âlî), Beyrut 2006; a.e.: *Takvîmü' usulî'l-fıkıh ve tahdîdü edilleti's-şer'* (nşr. Abdülcelîl Atâ el-Bekrî), Dimaşk-Trablus 2005; a.mlf., *el-Esrâr fi'l-uşul ve'l-fürû' fi takvimi edilleti's-şer'* (nşr. Mahmûd Tevfîk Abdullah el-Avâtîlî er-Rifâî), Amman 1999; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Kavâtu'l-edille fi usulî'l-fıkıh* (nşr. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî), Riyad 1419/1998, I, 7; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ* (nşr. Hamza b. Zühayr Hâfız), Medine 1413/1993, I, 27-28; III, 623, 644, 694; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), s. 112; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muhtasira*, III, 145-146, 148; Ebû Bekir Fahreddin Muhammed b. Hüseyin el-Ersâbendî, *Muhtasaru Takvîmü'l-edille*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 350; Çorum İl Halk Ktp., nr. 1068; İbn Haldûn, *Muqaddime* (nşr. Halil Şehhâde), Beyrut 1421/2001, s. 576, 577; *Keşfü'z-zunûn*, I, 467; Masum Vanlıoğlu, *İlk Dönem Hanefî Hukukçularından Abu Zeyd Debûsî ve Takvîmü'l-edille İsimli Kitabının Edisyon Kitiği* (yüksek lisans tezi, 1997), Üİ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Murteza Bedir, *Early Development of Hanafî Usul al-Fikh (Legal Theory)*, (doktora tezi, 1999), Manchester University Faculty of Arts; a.mlf., "Klasik Hanefî Fıkıh Teorisinin Hikayesi", *İslam ve Klasik* (haz. Sami Erdem – M. Cüneyt Kaya), İstanbul 2008, s. 79-93; a.mlf., "An Early Response to al-Shafi'i 'Isa b. Aban on Prophetic Report (Khabar)", *Islamic Law and Society*, IX/3, Leiden 2002, s. 285-311; a.mlf., "Reason and Revelation: Abu Zayd ad-Dabusi on Rational Proofs", *IS*, XLIII/2 (2004), s. 227-245.

MURTEZA BEDİR

TAKYİD

(التقييد)

Mutlak bir lafzın vasfı, şart, zaman ve mekân gibi kavıtlarla sınırlandırılması anlamında fıkıh usulü terimi (bk. MUTLAK; ŞART; TAHSİS).